

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA KORUMA (PROTÉGÉ) SİSTEMİ VE KÖTÜYE KULLANILIŞI

Dr. SALÂHİ R. SONYEL

Osmanlılar, XVI. yüzyılda, kendi imparatorluklarıyla yabancı devletler arasında düzenli diplomatik ilişkilerin kurulması üzerine, daha sonra imparatorluklarının varlığına en tehlikeli tehdidi oluşturacak olan koruma (himaye - *protégé*) sistemiyle karşılaşiyorlardı. Bu sisteme göre, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayri-Müslim uyruklar, yabancı devletlerin koruyuculuğu (himayesi) altına alınıyorlardı. O devletlerin büyükelçilerine, Osmanlı yönetimi (Babıali)'nce, her yeni büyükelçiyle yenilenen kimi beratlar veriliyordu. Bu beratlar, yalnız büyükelçilerin hizmetindeki kişilerin korunması için verildiği halde, kimi büyükelçiler, ayrıcalık haklarını kötüye kullanarak, bu beratları Rum, Ermeni veya Musevilerden oluşan varlıklı reaya'ya satıyor; Osmanlı başkentinin Galata ve Beyoğlu semtleri, "Beratlı" olarak bilinen imtiyazlı kişilerle doluyordu¹. Korunan bu kişiler, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan ve siyasal, ekonomik ve dinsel nedenlerden ötürü yüce devletlerce himaye altına alınan Hıristiyan ve Musevilerden oluşuyordu.

Fransızlar, 1673 ve 1740'da imzalanan Kapitülasyonlar² gereğince, Türkiye'deki Hıristiyanların dinsel koruyucuları olduklarını iddia ediyor; Karlofca (1699), Pasarofca (1718) ve Belgrat (1739) Antlaşmaları, Avusturya'ya, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Katolikler üzerinde görünürde aynı hakkı tanıyor; İngiltere'yle imzalanan Kapitülasyonların 16. maddesi, bu ülkeyi, ve 1680'de imzalanan Kapitülasyonların 40. maddesi, Hollanda'yı, "en iyi işleme tabi tutulması gerekli ulus" (*most-favoured nation*) olarak kabul ettiriyor; 1718'de Venedik Cumhuriyeti'ne kimi koruma hakları veriliyor; Ruslarca ustalıkla yanlış açıklanan Küçük Kaynarca Antlaşması

¹ G.F.Abbott: *Under the Turk in Constantinople - a record of Sir John Fish's Embassy, 1674-1681* (İstanbul'daki Türk altında - Sir John Fish'in büyükelçiliği, 1674-1681), Londra 1920, s.285.

² A.Schopoff: *Les réformes et la protection des Chrétiens en Turquie, 1673-1904* (Türkiye'de devrim ve Hıristiyanların korunması, 1673-1904), s.1-2; ayr. bkz. İngiliz Devlet Arşivi (*Public Record Office - PRO*), *Confidential Print* (CP) (Gizli Belgeler), Turkey No. 9675.

(1774), Çarlara, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine karışmak özürünü veriyordu.

Bu koruma sistemi, başlangıçta, konsolos yardımcısı, çevirgen ve ticari acente olarak veya daha aşağı kademedeki işlerde yabancılara hizmet etmeleri için kişisel olarak Osmanlı Hıristiyan ve Musevilerine münhasır kalıyordu. İlgili kişiye, diplomatik dokunmazlık kapsamında bir berat veriliyor; o kişi, kimi koşullar içinde, Osmanlı ceza yasasından muaf tutuluyor; daha az gümrük resmi ödüyor ve ek ticari ayrıcalık hakları sağlıyordu. Böylece, kimi Osmanlı uyrukları, korunan kişiler statüsünü kazanıyor; Avrupa devletleri konsoloslarının koruyuculuğunu ve etkilerini sağlıyor ve Avrupa'lı tüccarlara Kapitülasyonlar gereğince verilen ayrıcalık haklarına sahip çıkıyorlardı. Yani, korunmayan Osmanlı rakiplerinin mallarının fiyatlarına oranla, kendi mallarını daha ucuza satabiliyor ve imparatorluk içindeki toptan ticareti ele geçiriyorlardı³. Böylece, İmparatorluğun dış ticaretinin büyük bir bölümü ve bu ticaretle ilgili profesyonel hizmetler Rum ve Ermeni tüccarların egemenliği altına giriyordu⁴.

Osmanlı İmparatorluğu güçlü olduğu sürece bu koruma sistemi herhangi bir sorun yaratmıyordu; ama, imparatorluk çökmeye başlayınca, Avrupa'nın koruyuculuğu, Osmanlı uyruklarınca, gittikçe artan biçimde çekici oluyor; Osmanlı devleti için büyük bir tehlike oluşturuyordu. Hıristiyan ve Museviler arasında berat almaya hakkı olmayanlar, bunları sağlamaya başlıyorlardı. Kont de Volney, 1785'de kaleme aldığı bir yapıtta şöyle der:

“Yirmi yıl önce onları (beratları) satmak daha kârlıydı. Bugünkü fiyatları 5 ile 6.000 livre arasında değişmektedir”⁵.

Koruma sistemi o denli kötüye kullanılıyordu ki, 1793 yılında, Halep valisi, o kentte, tümüyle vergiden muaf olan ve ticaretle uğraşan 1.500'e yaklaşık konsolosluk tercümanları bulunduğunu Babialiye bildirerek yakı-

³ Sir Hamilton Gibb ve Harold Bowen: *Islamic society and the West - a study of the impact of Western civilization on Moslem culture in the Near East* (İslâm toplumu ve Batı - Batı uygarlığının Yakın Doğu'daki İslâm kültürü üzerindeki etkisine ilişkin bir araştırma), kısım 1 ve 2, Londra 1950 ve 1957, I, kısım 1, s.312.

⁴ İngiliz Parlamentosu Belgeleri (*Accounts and Papers*, - AP), c. LXVI, 1871, s.739; 1874, s.1075; İngiltere Dışişleri Bakanlığı (*Foreign Office*) belgeleri: FO 526/13.

⁵ Chasseboeuf di Comte de Volney: *Voyage du Egypte et en Syrie, 1783-5* (Mısır ve Suriye'ye seyahat, 1783-5), c.II, 2.baskı, Paris, s.278; ayr. bkz. Alfred Wood: *A history of the Levant company* (Levant Şirketinin tarihi), Londra 1935, s.135.

nıyor; durumla ilgili olarak soruşturma yapması için İstanbul'dan özel bir komisyon gönderiliyor; bunun sonucu olarak, altı kişi dışında tüm Beratlıların gerçek veya sahte beratları geri alınıyor ve rüşvet önmelerine karşın, cezalandırılmak üzere İstanbul'a gönderiliyorlardı⁶.

Beratların önemi azalmaya başlayınca, bu kez yeni bir tehdit başgösteriyor; gittikçe yabancı devletler, tüm toplumlar (milletler) üzerinde koruyuculuk hakkı öne sürüyor; Ruslar, ilkin Rumlar ve XIX. yüzyılın ilk döneminde Ermeniler üzerinde; Fransızlar, Katolikler üzerinde; İngilizler ve Prusyalılar, küçük Protestan toplumu ve bazan da Museviler üzerinde koruyuculuk hakkı iddiasında bulunmaya başlıyorlardı. Osmanlılar da Avrupa'nın Osmanlı azınlıkları üzerindeki bu "koruyuculuğuna" karşı koymak amacıyla, Hıristiyan ülkelerindeki Müslüman toplumlar üzerinde aynı hak iddiasında bulunuyorlardı, çünkü Rusya, Orta Asya'da, Fransa, Cezayir'de ve İngiltere, Hindistan'da, çok sayıda Müslüman uyruklar yönetiyorlardı.

Böylece, XVIII. yüzyıldan beri, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyanların durumu, Müslümanların görüşünce, değişmiş bulunuyordu. Hak ve sorumlulukları geleneklere göre düzenlenen ve İslâmın koruyuculuğu altında Zimmiler olan bu Hıristiyanlar epeyi şırmarmaya ve imparatorluğun düşmanlarıyla dost olmaya başlıyorlardı. Avrupa devletlerinin gücü artmaya başlayınca, Osmanlı Hıristiyan ve Musevileri, imparatorlukta oturan yabancıların statüsüne benzer bir statü işgal etmeye başlıyorlardı. Onların hakları, ayrıcalık ve sorumlulukları, şimdi, geleneklere göre değil, yabancı devletlerce saptanıyordu. Artık İslâmın koruyuculuğu altında olmadıklarından, *Dar-ül-İslâm* (İslâm Dünyası) yerine, *Dar-ül-Harâb* (Savaş Dünyası)'nın üyeleri bulunan Rusya, Fransa, İngiltere ve öteki gayri-Müslim devletlerce korunan halk durumuna geliyor; bundan böyle, korunan Osmanlı uyruklarının statüsüne lâıyk görülmüyorlardı⁷.

XIX. yüzyılda Osmanlı yönetimi üzerindeki siyasal ve ekonomik etkileri artan yüce devletler, Osmanlı azınlıkları üzerindeki koruyucularını sürdürüyor; dahası, arttırıyorlardı. Yüzyılın ortalarına doğru, yalnız Beratlılar değil, her milletin, yabancı konsoloslarla ilişki kurabilen, haksızlığa

⁶ Kamil el-Gazzi: *Nahr el-Dahab fi ta'rih Halab*, c.III, s.311; Gibb ve Bowen, I, kısım 1, s.310-311.

⁷ Benjamin Braude and Bernard Lewis: *Christians and Jews in the Ottoman Empire - the functioning of a plural society* (Osmanlı İmparatorluğu'nda Hıristiyanlar ve Museviler - çok uluslu bir toplumun çalışması), c.I, *the central lands* (orta ülkeler), New York 1982, s.28-32.

uğramış üyeleri, bu konsolosların koruyuculuğu ve yardımına sığınıyordu⁸. İstanbul'daki Avrupa'lı diplomatlar ve onların başlıca Osmanlı kentlerindeki konsolosları, kendi uyruklarına verilen hakları, yine kendi gizli amaçları için, gayri-Müslim kimi Osmanlı uyruklarına da öneriyor ve Osmanlı yargıtaularının duruşmalarına karışarak, Kapitülâsyonlar yoluyla kendilerine verilen ayrıcalık haklarını kötüye kullanmayı sürdürüyorlardı.

Osmanlı yönetimi, Napolyon'un bir tehlike oluşturduğu dönemde bu koruma dolandırıcılığını sınırlamak; dahası, ortadan kaldırmak kararını alıyor; 17 Ocak 1806'da ilgili büyükelçiliklere gönderdiği notalarda, Beratlıların, beratlarında belirtilen koşullara uymaları gerektiğini vurguluyordu. İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi Charles Arbuthnot, 5 Mayıs'ta Dışişleri Bakanı Charles James Fox'a gönderdiği yazıda, "Babiali bu konuda haklıdır" diyor; Beratlıların, ya koruyucu beratlarından vazgeçmeleri veya beratlarında saptanan ikamet yerlerinde yaşamaları gerektiğini bildiriyor; Babiali'nin, bu konuda en çok Rusya'yı hedef aldığına, çünkü "Rus büyükelçisi d'Italinsky'nin bu konuda daha titiz ve ketumiyetle davranmasını kendi hükümetine önermiş olmasına karşın", Rus yönetiminin "Türk uyruklarına gayet serbestçe uyrukluk verdiği" inanıyordu.

Babiali, bu konuda o denli kararlıydı ki, Kâhya Bey, Fransız çevirmenine, Padişahın, bu anlaşmazlığın sonucu olarak on yabancı devlete karşı savaş ilân etmek pahasına olsa dahi, almış olduğu kararı yerine getirmeye azimli olduğunu Fransız misyonu mensubu M. Ruffin'e bildirmesini tembihliyordu. Hem padişah, hem Babiali, "yabancı etkisinden kurtulmaya" kararlıydılar⁹.

İngiliz büyükelçiliği tercümanı M.Pisani'nin Büyükelçi Arbuthnot için hazırlanmış olduğu rapora göre, İngiliz, Rus, Alman ve Fransız misyonlarının her birinin 40'a yaklaşık beratları vardı. Dolayısıyla, bu devletler, özellikle son üçü, koruyuculuk sisteminin islâh edilmesine veya kaldırılmasına karşı çıkıyorlardı. Beratlı veya Fermanlı olarak Rus koruyuculuğuna kabul edilen kimi Osmanlı uyrukları dışında, adalarda ve Osmanlı İmparatorluğu nun öteki yerlerinde yaşayan birçok Rumlar da, ayırım yapmadan, Rus

⁸ Charles Issawi: "The transformation of the economic position of the Millets in the nineteenth century" (XIX. yüzyılda Milletlerin ekonomik durumlarının değişmesi), Braude ve Lewis, I, s.275; ayr. bkz. PRO, İngiltere Dışişleri Bakanlığı belgeleri (FO), FO 371/3410/132748. S.Ferrier'in kaleme aldığı ve Osmanlı uyruklarına koruyuculuk veren çeşitli Kapitülâsyonlara ilişkin. 30.7.1918 tarihli andırısı.

⁹ PRO, FO 78/50: Charles Arbuthnot'tan Charles James Fox'a yazı, Pera (Beyoğlu), 5.5.1806.

koruyuculuğu altına giriyorlardı. Onların birçoğu, Rusya'ya giderek giysilerini değiştiriyor; Rus uyruğu olarak dönünce, antlaşmalar gereğince Rusya'ya sağlanan her yarara hak iddiasında bulunuyordu. Buna ek olarak, sahipleri, kaptanları ve tayfaları Rum olan birçok gemiler, Rus bandırası altında seyrediyor ve öteki reaya'nın sahip olmadığı yarar ve ayrıcalık haklarından yararlanıyorlardı¹⁰.

Bu arada, 1806 yılı Haziranına doğru, Babıali'yle Rus misyonu arasında ilişkiler oldukça kötüye gidiyordu. Beratlarla ilgili görüşmeler hem Rus büyükelçisi M.d'Italinsky'nin, hem de Babıali'nin canını sıkıyor; Babıali, Rus uyruklarına verilmiş olan tüm ayrıcalık haklarının ivediyle kaldırılmasını buyuruyor; özellikle Rus bandırasına ve Osmanlı uyruklarına Rus uyrukluğuna verilmesine karşı çıkıyordu. Rus bandırası konusundaki Osmanlı görüşü, Rus büyükelçiliğine Reis Efendi tarafından resmen bildirileceği yerde, Padişahın Rum uyruklarının hiçbirisine, bundan böyle, Rus bandırası altında koruyuculuk tanınmayacağı, Kaptan Paşa'nın küçük rütbeli bir subayınca M. d'Italinsky'ye sözlü olarak duyuruluyordu. Ayrıca, Rus bandırasının koruyuculuğu altında bulunan Rumlara, sekiz güne dek Rus koruyuculuğundan vazgeçemedikleri takdirde, tüm mallarına el konulacağı uyarısında bulunuluyor; Rus ülkelerinde ikamet ettikten sonra o ülkenin uyruğuna geçen Rumlara da aynı ihbar yapılıyordu. Bu ve öteki konularda M. d'Italinsky Babıali'yle tartışmaya giriyor, ama hiçbir sonuç alamayarak durumu hükümetine duyurmak kararını alıyordu.

Bu gelişmeler sırasında, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nda etkisi olduğuna ve uygun zamanlarda Babıali'ye rehberlik yapabileceğine inanan İngiliz büyükelçisi Arbuthnot, tercümanını Babıali'ye göndererek, Rusya ile bir savaşa girmek kararının alınıp alınmadığını saptamasını; şayet alınmışsa, Babıali tutumunda direnirse, bu denli bir savaştan bir süre daha kaçınmanın olanaklı olup olmadığını düşünmelerini; Rus İmparatorunun "kendi saygınlık ve çıkarlarının, onun şimdi maruz kaldığı zararlı işleme karşı koymayı bir görev biçimine getireceğini" Reis Efendi'nin ciddi biçimde dikkatine sunmasını öneriyordu. Arbuthnot, ayrıca, tercümanına şunları vurgulaması buyruğunu veriyordu:

"Rusya ile bir savaşa girilirse, İngiltere ile de savaşa girmekten kaçınılamayacaktır. Savaş başlarsa, İngiltere, Rusya'yla birleşecektir, çünkü Osmanlı yönetimi, bu denli bir savaşı Fransa'nın yardımıyla üstlenecektir. O zaman, İngiltere, kendi düşmanıyla dava (sav) birliği yapan bir devletle dostluğunu sürdüremeyecektir".

¹⁰ İbid.

Babıali, İngiliz tercümanı M.Pisani'nin bu sözlerinden büyük ölçüde kaygılanıyor; Divan-ı Hümayun ivediyle toplanıyor ve Padişahın yardımıyla, Rus büyükelçisinin gönlünü alma yoluna gidiliyordu. Bu arada, Rus Dışişleri Bakanı Kont Voronzov, büyükelçi d'Italinsky'ye, Babıali'yle görüşerek, Padişahın reaya veya Rum uyruğu Rusya'da üç yıl yaşamadıkça Rus uyrukluğuna kabul edilmeyeceğini; dolayısıyla, Rus bandırasına hak kazanmayacağını bildirmesini buyuruyor;¹¹ böylece sorun, geçici bir süre için çözüme bağlanıyordu.

Buna karşın, Rus konsolosları, diplomatik ayrıcalık haklarını kötüye kullanmayı sürdürüyorlardı. Özellikle 1828-9 Türk-Rus savaşından sonra, Çarın Trabzon ve Erzurum'daki konsoloslarıyla, savaş sırasında Kars, Bayazıt ve Erzurum'u işgal eden Rus askeri güçlerinin komutanları, gayri-Müslim Osmanlı uyruklarını Rusya'ya göçmeye üsteliyor ve onlara, en çok Osmanlı Rum ve Ermenilerine, Rus koruyuculuğu öneren belgeler veriyorlardı¹².

1839'da yapılan Tanzimat devrimleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun gayri-Müslim azınlıklarına, yurtseverlik anlamına gelen Osmanlılığı bir türlü aşlayamıyordu. Dolayısıyla, gayri-Müslimler, yabancı devletlerle çevirdikleri düzenleri sürdürüyor; dahası, arttırıyorlardı. Örneğin, Trabzon'daki İngiliz konsolos G.S.Stevens'in 16 Mayıs 1848'de İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi Sir Stafford Canning'e bildirdiğine göre, son birkaç ay sırasında, kentteki kimi Rum Hıristiyanlar Rus uyruğu olmuş; birçokları da olmak üzereydi. Trabzon'daki Hıristiyanların çoğu Gürcistan'la ticaret yapıyor; sahilde bir süre kalarak ticaretlerini bitirdikten sonra Rus pasaportu alıyorlardı. Uyrukluklarını değiştirmedeki başlıca amaçları, ticari işlerini kolaylaştırmak ve vergi ödemekten kaçınmaktı. Bu Hıristiyanların kimileri Eflâk pasaportları sağlıyor ve bunları daha sonra Rus pasaportlarıyla değiştiriyorlardı. İngiliz konsolosu şu uyarıda bulunuyordu:

“Büyük ölçüde suistimal edilen bu işlemin, buradaki Hıristiyanların genel olarak Osmanlı uyrukluğundan kaçmalarını önlemeyi dileyen, kimi kesin kararlar alması gereken Türk yönetiminin zararına olduğunu düşünmemek olanaksızdır. Bu yapılmazsa, birkaç yıl içinde, buradaki her Reaya Rusya'ya mensup olacaktır”¹³.

¹¹ Ibid.: Arbuthnot'tan Fox'a yazı, Beyoğlu, 6.6.1806; ayr.bkz. Enver Ziya Karal: *Osmanlı Tarihi*, c.VII: *Islahat Fermanı Devri, 1861-76*, Ankara 1977, s.174 vd.

¹² PRO, FO 78/1396: Stevens'den Clarendon'a yazı, Trabzon, 16.5.1858.

¹³ PRO, FO 195/294: Stevens'den Canning'e yazı, Trabzon, 16.5.1848.

1853-6 Kırım Savaşı'nın sonuna doğru, koruma sistemi, Osmanlı İmparatorluğu'nun her iline yayılıyor; Sir Edmund Hornby'nin de kaydettiği gibi, "tüm ticaret merkezlerindeki binlerce yerel Hıristiyan, Avrupa devletlerinin himayesine giriyordu"¹⁴. Osmanlı genel borcu konusunda çalışmalarda bulunmak üzere 1855'de İngiliz komiseri olarak İstanbul'a gönderilen ve iki yıl sonra oradaki İngiliz yüce yargıtayına yargıç atanan Hornby, 1856 dolaylarında kaleme aldığı bir yapıtta şöyle diyordu:

"Korunan bu Osmanlı uyruklarına, Rumsa Rusya'nın, Roma dini-ne mensupsa (Katolikse) İtalya, Fransa ve Avusturya'nın, Protestansa İngiltere ve Almanya'nın uyruğu olarak bakılıyordu. Tüm devletler, özellikle Ruslar, Fransızlar ve İngilizler, koruyuculuk vermede sahip oldukları ayrıcalık haklarını kötüye kullanıyorlardı. İyonya Adalarını koruyuculuğu altına alan İngiltere, sağa ve sola pasaport dağıtıyor; Yedi Adalar'daki tüm nüfustan binlerce daha çok kişi Levant'ta İngiliz himayesine giriyor; bir o kadar sözde İtalyan, Malta'lı olarak kaydediliyor; öteyandan Rum ve Ermeniler, şu veya bu özürle İngiliz pasaportu almayı başarıyorlardı..."¹⁵

Kırım Savaşı'nın sonundan beri birçok Osmanlı uyrukları, özellikle Hıristiyanlar, Rus pasaportu almaya can atıyor; kendilerine, Rusya'ya bağlılık andı uygulayan kentlerden birinde ivediyle and etmeleri öneriliyordu. Böylece, and içtiklerini gösteren bir belge sağladıkları andan itibaren, Rus konsoloslukları onları ivediyle Rus koruyuculuğu altına alıyorlardı. Trabzon'daki İngiliz konsolosu G.A.Stevenson, bu konuda şu yorumu yapıyordu:

"Bu yönde, Rus uyruklarının nasıl süratle ortaya çıktıklarını görmek doğrusu oldukça şaşırtıcıdır"¹⁶.

Türkiye'deki birçok İngiliz konsoloslarının açıkladığına göre, Rusya'nın gizli amacı, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki özellikle Hıristiyan nüfusu kendinden yana çekmekti. İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Clarendon, 1858 yılı Ocak ayında, İstanbul'daki İngiliz diplomatik temsilcisi M. Alison'a gönderdiği yazıda, Fransa ile Rusya'nın, Babıali'nin Hıristiyan uy-

¹⁴ Sir Edmund Hornby: *An Autobiography* (Özgeçmişi), Boston 1938; ayr.bkz. Karal VII, s.175 vd.; A.Üner Turgay: "Trade and merchants in nineteenth century Trabzon: elements of ethnic conflict" (XIX. yüzyılda Trabzon'da ticaret ve tüccarlar: etnik çatışma unsurları), Braude ve Lewis, I, s.295-6.

¹⁵ Hornby, s.92-3.

¹⁶ PRO, FO 78/1396: Stevens'den Clarendon'a yazı, Trabzon, 13.1.1858.

rukları üzerinde ortak koruyuculuk kurmak amacıyla olduğu yolundaki haberlere değiniyor ve, "bu hak iddiası olağan bir uygulama biçimine gelmeden, ona karşı direnmesini" Babıali'ye var gücüyle önermesini buyuruyordu¹⁷. Bir ay kadar sonra, Trabzon'daki İngiliz Konsolosu G.A.Stevens, Lord Clarendon'a gönderdiği yazıda, imparatorluğun sahildeki en önemsiz duraklarına ve içerideki birçok küçük yerlere Rus acentelerinin yerleştirilmesinin; Rus konsolosluğundaki tercümanlar, Türk yardımcıları ve hademeleri için Trabzon'a madalya, para, mücevherli yüzükler ve öteki armağanların gönderilmesinin, Rusya'nın, Osmanlı İmparatorluğu için sinsi plânları olduğunu gösterdiği sonucuna varmasına neden olduğunu bildiriyor; Osmanlı hükümeti, Müslim ve gayri-Müslimleri uygun biçimde korumak için ivediyle önlem (tedbir) almazsa, "dört veya beş yıl kadar kısa bir süre içinde, o bölgedeki Hıristiyan uyruklarının tümünden değilsen bile en iyilerinden yoksun kalacağı" uyarısında bulunuyor; son 18 ay içinde, onların binlercesinin Rus koruyuculuğu altına girdiğini bildiriyordu¹⁸.

Bu arada Ruslar tutumlarını eskisi gibi sürdürüyor; kendilerini Rus uyruğu olarak gösteren Rumların sayısı hergün artıyor; onların Türklere karşı olan küstahlık ve gururları vakit vakit dayanılmaz bir aşama erişiyordu. Samsun'daki İngiliz konsolosu F.Guarracino, 1858 yılı Ağustosunda Rus konsolos yardımcısıyla birlikte Osmanlı valisiyle görüşürken, bir ay önce Gürcistan'a giderek bir pasaportla değil, basit bir belgeyle Samsun'a dönen Ahabanoğlu adlı bir Rum köylüsünün valiye terbiyesizce hakaret ettiğini kaydediyordu. Vali, bu Rum köylüsüne, eğer kendisini Rus uyruğu saymakta direniyorsa, bir hafta içinde işlerini bitirerek Rusya'ya dönmesini buyuruyordu. Ahabanoğlu bu buyruğu yerine getirmek zorunda kalıyor; ama Rusya'ya gideceği yerde Trabzon'a iniyor ve İngiliz konsolosunun birkaç gün önce, oradaki Rum toplumunun önderinden öğrendiğine göre, valiyi, Trabzon'daki Rus konsolosluğuna şikâyet ediyor; valinin, kendisini Samsun'dan ayrılmaya zorlaması yüzünden zarara uğradığını iddia ediyordu. Konsolos Guarracino bu konuda şunları yazıyordu:

"Rus yönetiminin, Asya'daki kimi temsilcilerinin bazı davranışlarından bilgi sahibi olduğuna veya bunları desteklediğine inanmak güçtür; aynı zamanda, Avrupa'daki yüksek yetkililer, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumaya çalışırken, küçük

¹⁷ AP 44, 1877, XCII, 4033: Lord Clarendon'dan M.Alison'a yazı, Dışişleri Bakanlığı, Londra, 21.1.1858.

¹⁸ PRO, FO 78/1396: Stevens'den Clarendon'a yazı, Trabzon, 19.2.1858.

rütbeli Rus yetkilileri, bu imparatorluğun Asya'da bölünmesi için görünürde etkin biçimde atılımda bulunuyorlar"¹⁹.

1856 Paris Antlaşmasının imzalanmasından sonra, İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyanlar hakkında Babıali'ye sürekli olarak başvurularda bulunmaya başlıyordu. 1858'de İngiltere ile Fransa, Cidde'de çıkan olaylar konusunda ortak davranışta bulunuyor; 1860'da ise yüce devletler, Suriye'deki Hıristiyanları korumak için birlik halinde harekete geçiyorlardı. 3 Ağustos 1860'da, Paris'te, Avusturya, Fransa, İngiltere, Prusya, Rusya ve Türkiye arasında, Suriye'de düzenin yeniden kurulması ve Hıristiyanların korunmasına ilişik olarak imzalanan protokolda, hiçbir devletin, bu konuda kendi sorumluluğunu yerine getirirken herhangi özel etki dilemediği ve dilemeyeceği açıklanıyordu²⁰.

Buna karşın, Osmanlı başkentindeki Amerika orta-elçiliğinin tahmini-ne göre, 1860 yılında, İstanbul'da 50.000'e yaklaşık Osmanlı uyruğu, yabancı devletlerin koruyuculuğu altında bulunuyordu²¹. Bunlara ek olarak, İyonya'lı ve Malta'lı birçok Rumlar, İngiliz pasaportu, İran'lı Ermeniler ise Rus pasaportu taşıyarak çevrede dolaşiyor; işlerini görüyorlardı. Fransız konsolosları da, Hıristiyanları kendilerinden yana çekmek için ellerinden geleni yapıyorlardı. Boğazlardaki İngiliz konsolos vekili William G. Abbott'un 6 Haziran 1860'da bildirdiğine göre, Gelibolu'nun Trakya kesiminde bir kent olan Maydos'un Rum reaya olan sakinlerinin çoğuna, oradaki Fransız konsolos yardımcısının koruyuculuğu altında Katolik kilisesinin rahibi Abbé Spadaro, ismen Lâtin koruyuculuğu sağlıyordu. Bu Katolik rahip, ilkin, Rumlara hayırseverlik göstererek onların iyi niyetini kazanıyordu. Bu amaç için herhalde İstanbul'daki Katolik piskoposundan mali yardım sağlıyor veya ismen Lâtin reaya statüsü ve ayrıcalık hakları sağlayan bir belge verdiği her kişiden az miktarda bir ücret alıyordu.

Katolik kilisesi, Rum Ortodoks reayaya yardımda bulunurken, onların dinsel duygu ve inançlarını incitmemeye büyük dikkat gösteriyor; onları yavaşça Katolik inançlarına çekmeye; dahası, İngiliz konsolosuna bakılacak olursa, onları kendi padişahlarına olan bağlılıktan yavaşça koparmaya çalışıyordu. Konsolos, ayrıca, şunları yazıyordu:

¹⁹ PRO, FO 195/597: Guarracino'dan Bulwer'e yazı, Samsun, 6.8.1858.

²⁰ PRO, FO 371/3410/132748.

²¹ *The United States National Archives* (Amerika Birleşik Devletleri Ulusal Arşivleri): Legations, Dispatches, Turkey (Elçilikler, yazılar, Türkiye) c.16: Williams'dan Cass'a, 17.9.1860.

“(Fransız ve Rus) meslektaşlarımla bu ihtiyatsız davranışlarından birçok kötülükler meydana gelmektedir. Üzülerek diyebilirim ki, onlar, bir Hıristiyan suç dahi işlese, hiç ayırım yapmadan onu destekler ve böylece Türkleri önyargıya tabi tutarlar”.

Konsolos, koruma sisteminin resmi bir biçim olarak kötülüğün özünü oluşturduğuna; bu sistemin yalnız Hıristiyanları kapsamasının onlarla Müslümanlar arasında dinsel düşmanlık yarattığına inanıyor; raporuna şöyle son veriyordu:

“Meslektaşlarımla müdahalesi yalnız dostça uyarıya münhasır kalsa ve her çeşit partizanlık ve dinsel görüşleri bir yana bırakarak, yalnız Hıristiyanlara değil, zulme uğramış Müslüman ve Musevilere de, gerektiğinde, yardım elini uzatsalar; şiddetli çatışmalardan ne kadat kaçınılmış ve bu İmparatorluğa ne kadar geniş yararlar sağlanmış olacak; aynı zamanda, toleransa dayalı bu denli bir tutum, kendi ülkelerinde vicdan özgürlüğü kuran, bu konuda, bizim özgür ülkelerimizi yöneten Kırıl dışında, hiçbir hükümdarın ona rakip çıkamayacağı Padişaha karşı lâayık bir dostluk ve hayranlık belirtisi olacaktır”²².

Bu arada, gayri-Müslim Osmanlı uyruklarını koruyuculuğu altına almış bulunan Rusya, Babıali'nin işlerine ve özellikle ticari konularda yerel yönetimlerin çalışmalarına karışmak için ek özüre malik oluyor; aynı zamanda, Rus koruyuculuğunu dileyen Osmanlı reaya halkının bağlılığını da yavaşça kazanıyor ve onları kendi hükümetlerinden uzaklaştırıyordu. İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Russell'e göre, Rusya'nın amacı görünürde daima aynı amaçtı; ancak, bu amaca ulaşmak için gerekli araçları değiştiriyordu. Katerina II'nin günlerinden Kırım Savaşı'nın başladığı güne dek geçen zaman süresi içinde, Rusya, Padişahın Hıristiyan uyruklarını Osmanlı yönetimi aracılığıyla etkilemeye çalışıyordu. Ama 1856'da imzalanan Paris Barış Antlaşmasından bu yana, Padişahın yönetimini onun Hıristiyan uyrukları aracılığıyla etkilemeye; bir yüzyıldan beri “dolaylı biçimde yönetmeye” çalışıyordu.

Paris Antlaşması, Osmanlı Hıristiyan uyruklarının yalnız tek bir devletin değil, beş devletin toplu koruyuculuğu altında olması şikkını kabul lenmiş; tek devlet koruyuculuğunu yadsıyarak kaldırmıştı. Lord Russell, 13 Eylül 1860'da İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi Sir Henry Bulwer'e

²² PRO, FO 78/1525; Abbott'tan Bulwer'e, yazı, Boğazlar, 6.6.1860.

gönderdiği yazıda, bu toplu (kollektif) koruyuculuğun uygulanmasının oldukça güç olduğu görüşünü belirtiyor; Padişahın Bakanlarının etkilerini kötüye kullanmaları tehlikesinin varlığına değinerek, bu Bakanların “ülkeyi zulme tabi tutarak” zenginleşirken, bu denli zulmün yaratması olanaklı direnişe karşı yabancı desteğine dayandıklarını iddia ediyordu. Yine Russell'e göre, bu Bakanlar rüşvet alarak zengin oluyor; kimi devletlerin desteğini sağlayarak ve İstanbul'daki yabancı temsilcilerin arasındaki kıskançlık ve rekabetten yararlanarak erkte kalmayı sürdürüyorlardı.

İngiliz Dışişleri Bakanı, İngiltere'nin, Türk İmparatorluğu'nun varlığını korumayı dilediğini, çünkü bunun İngiliz çıkarlarının yararına olduğunu; esasen, bu imparatorluğu altüst etmenin, “onun bölümlerini elde etmek için bir mücadeleye” yol açabileceğini; bunun da, güç dengesini tehlikeli biçimde bozacak genel bir Avrupa savaşına yol açabileceğini vurguluyordu. Lord Russell, Padişahın yönetiminin sürmesinin, onun uyruklarının yararına olacağına inanıyor; Türk İmparatorluğu'nda çeşitli halkların yaşadığı; o halkların o günkü koşullarının ışığı altında, onların arasında yaşayan Türklerin, “kusurları ne olursa olsun”, yönetici katı oluşturdukları; o bölgelerdeki Müslüman gücünün yerine tek bir Hıristiyan gücünün yerleştirilmesinin olanaksız olduğu; Müslüman yönetiminin altüst edilmesinin ancak Türk İmparatorluğu'nun bölünmesine yol açacağı ve bunun ciddi sonuçlar yaratacağı görüşünü öne sürüyordu²³. Lord Russell, böylece, İngiltere'nin, sırf kendi çıkarları için Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını sürdürmeye çalıştığını hiç çekinmeden vurguluyordu. İngiliz çıkarları bunu gerektirmese, İngiltere, 1908'de yapacağı gibi, Rusya ile ve “Avrupa'nın hasta adamı”nın mirasına konmaya çalışan öteki devletlerle, Osmanlı İmparatorluğu'nu bölmek amacıyla birleşecekti.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında “Doğu Sorunu”nun ortaya çıkması, yüce devletlerin kimilerine, koruyuculuk rollerini kötüye kullanarak, Osmanlı İmparatorluğu'ndan geniş bölgeler koparmak deneyinde bulunmak özürünü veriyor; bu davranışların sonucu olarak, 1878 Berlin Antlaşmasıyla özerk bir Bulgaristan ve bağımsız bir Sırbistan, Karabağ ve Romanya kuruluyor; 1878 San Stefano Antlaşmasıyla Rusya'nın koruyuculuğu altına giren Osmanlı Ermenileri, Avrupa'nın toplu (kollektif) koruyuculuğuna geçiyordu.

²³ Turkey No.17 (1877), kısım II, No.80, s.89-91: Russell'den Bulwer'e yazı, Dışişleri Bakanlığı, Londra, 13.9.1860, koruma sistemi hakkında ayrıca bkz. Ali İhsan Bağış: *Osmanlı Ticaretinde gayri Müslimler*, Ankara 1983.

Osmanlı İmparatorluğu'nu "koruyuculuk" adı altında bezdiren bu döldandırıcılık, o imparatorluğu çöktüren I. Dünya Savaşı'na dek sürüyor; 24 Temmuz 1923'de imzalanan Lozan Antlaşmasıyla sona eriyor; Lozan barış görüşmeleri sırasında, İsmet (İnönü) başkanlığındaki Türk kurulu, Türk toprakları üzerinde kalan herhangi bir azınlığa özel haklar, ülke-dışı ve ulus-üstü ayrıcalıklar veya koruyuculuk verilmesi önerilerine sertçe karşı çıkıyordu.